

ПОЕТИКА КОМПОЗИЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО «НАЛИВАЙКО»

Обсяг самого поняття «композиція» такий широкий, хоч це недопустимо для терміна, що годі викласти всі існуючі літературознавчі версії. Визначення композиції в словниках та літературознавчих посібниках відображають різні точки зору на поняття «композиція» художнього твору. Іноді під композицією розуміють побудову твору, розміщення його складових частин, порядок викладу подій як один із основних художніх засобів, за допомогою якого письменник характеризує діючих осіб і зображує коло життєвих явищ. Часто композицію ототожнюють з іншими категоріями теорії літератури — сюжетом, фабулою і навіть з системою образів. Її поза увагою залишається вираження певних ідей, якому підпорядковуються всі образи і засоби їх взаємозв'язку.

Другий тип визначень пов'язує композицію саме з єдністю думки в художньо-літературному творі, яка й зумовлює взаємозв'язки образів, явищ і подій, їх згрупування в єдине ціле. Так, на думку О. Полякова, окремі образи поза цілим, поза їх взаємовідношеннями не можуть виражати головної ідеї твору, сюжет також не охоплює структури літературного твору, а лише входить в неї, як один з елементів, а «формою вираження відношень образів, їх злиття в картину і є композиція художнього твору» [5, 6]. В. М. Лесин описував цю категорію аналогічно: «Композиція, чи архітектоніка літературного твору — це його побудова, зумовлена ідеєю та життєвим матеріалом, розміщення всіх його складових частин» [4, 4]. «На практиці ж архітектоніка розбиралась як співвідношення частин, розділів, епізодів, і, таким чином, вужче поняття, ніж композиція. Інші теоретики доводять, що композиція і архітектоніка не одне й те ж. композиція як поняття ширше архітектоніки. Вона передбачає органічне включення в будову книги розвитку дійових осіб, тобто сюже-

ту, прямого вираження авторської позиції, системи й співвідношення не лише частин, а й образів» [5, 53]. Не слід забувати й слова О. М. Толстого, який стверджував, що композиція — це перш за все визначення центру, центру зору художника. Отже, позиція автора, зміна точок зору теж одна зі сторін композиції твору. На думку деяких літературознавців, одиницею композиції, або її компонентом, є такий елемент, такий «ривок» твору, в межах якого зберігається одна певна форма, точніше — один спосіб або ракурс літературного зображення — наприклад, динамічна оповідь, статистичний опис (характеристика), діалог, репліка, монологи, внутрішні монологи, ліричні відступи тощо. Так, зокрема, визначені одиниці композиції в роботах І. О. Виноградова, Л. І. Тимофєєва, В. Кайзера. Простіші одиниці композиції об'єднуються у складніші і крупні компоненти. Однак основний зміст композиції реалізується не в окремих елементах, а в їх взаємодії. Все це робить визначення композиції досить багатозначним і розпливчастим.

У даній роботі композиція твору розглядається, виходячи з думки О. О. Потєбні про те, що «художній твір є синтезом трьох моментів (зовнішньої форми, внутрішньої форми і змісту)» [6, 35] як складна, пронизана багатосторонніми зв'язками, єдність цілого ряду компонентів. Немає незмістовних, другорядних елементів композиції. Л. Толстой писав, що у справжньому художньому творі не можна вийняти жодного віршованого рядка, жодної сцени... із свого місця і поставити в інше, не порушивши значення всього твору... Усі компоненти композиції знаходяться у внутрішньому взаємозв'язку, взаємопроникненні [3, 371-374].

Складно в одній роботі, підпорядкованій конкретному твору сучасного митця, охопити всі компоненти композиції. Саме тому рух роздумів про специфіку роману «Наливайко» М. Вінграновського зумовлений власною методикою, спрямованою на осмислення саме взаємодіючих елементів композиції, які створюють єдине ідейно-художнє полотно твору. З цією метою складена спеціальна таблиця, яка дає візуальне уявлення про диференціацію цілого на частини і принципи їх монтажу й злиутування в

єдність, гармонійну спілку окремих елементів (Див. таблицю).

В основі архітекτονіки роману Миколи Віграновського, як показує спеціальне його дослідження, лежить принцип симетричної композиції, в якій окремі компоненти наділені доцентровою енергією, організовані за строгим порядком, що має свій внутрішній лад у розташуванні елементів і їх тяжінні один до одного.

Роман складається з п'яти розділів, які не мають заголовків і маркуються словами «Розділ перший», «Розділ другий» тощо.

У центрі — розділ третій: він і за розмірами, і за ваговитістю, і за роллю в розповіді вельми важливий, а навколо нього групуються два по два інші розділи. Кожен з них має по кілька чималих за обсягом суброзділів. Так, у першому розділі можна нарахувати три підрозділи, у другому — чотири, у третьому — вісімнадцять, у четвертому — одинадцять, у п'ятому — п'ятнадцять.

Кожна з цих композиційних одиниць характеризується чіткою структурованістю, в основі якої чи то розгортання однієї із сюжетних ліній (Бій під П'яткою — в другому розділі, приїзд князя Василя Острозького — в третьому розділі тощо), чи то винесення в центр подій життя, особистої історії одного із персонажів роману (Петро Жбур — у третьому розділі, Тиміш Вихорець — у четвертому).

Часто топографічні характеристики, введення місця подій (монастир, табір, Могильов, Слуцьк, Очаків, Солоनिया) мають конкретну прив'язку до персонажів. Так виникають мікрочастинки розділу. Ці суброзділи в свою чергу розпадаються на ще менші, позначені графічними відступами в тексті. Вони в свою чергу часто нагадують коротку ремарку в два-п'ять друкованих рядків або невеликий стислий опис перебігу подій, який об'єднує попередній розділ та наступний і, водночас, ніби відокремлює їх, акцентує увагу читача на зміні плану розповіді.

Роман починається з опису події, яка об'єднує перший і третій розділи — це бій Наливайка з Жолкевським на березі Дністра в кінці літа 1595 року, через рік після початку повстанського руху. Розвиток подій затримує експозиція, введена в твір у вигляді тріступеневої ретроспекції: повернення в минулу зиму, коли Наливайко сватався до

Галі Горошко; в юність Северина, пов'язану з Острозькою академією та службою Василю Острозькому; та всього того, що відбувалося до бою під П'яткою.

У другому розділі автор закінчує опис цього вирішального для формування характеру героя бою. І наступний епізод — конфлікт з Янушем Острозьким, в якому Северин Наливайко відстоює право українського народу на віру і волю та підняття з цієї метою повстання. Саме цей момент у розвитку сюжету можна вважати зав'язкою роману, яка вже чітко окреслює основний конфлікт твору і дає уявлення про те, як саме доля героя змінюється. Адже зав'язка — той епізод у розвитку сюжету, коли доля героя змінюється, наступає принциповий поворот у його внутрішній історії.

Розділ третій починається коротким повідомленням про те, що після року повстанських блукань по Поділля та Угорщині Наливайко прийшов на Дністр. Тут він одразу дає бій двом своїм запеклим ворогам — татарському хану Газі-Гірею та польському головнокомандуючому Жолкевському — і дістає перемогу. Поступово на перший план розповіді виступає Петро Жбур, який і є центральним персонажем кількох наступних субпідрозділів. Мова йде про те, як Жбур відбиває у татар поїзд посла польського короля Збігнева Ясельського й арабської принцеси Хабіджи. Здавалося, на перший погляд, всеря з Ясельським має несподівано конфліктний кінець. Стягнувшись після небезпеки, невдячний посол дає рятівникам-козакам відчуття своєї зверхності і зневаги до них, принижує Петра Жбура, чим глибоко вражає всю сотню. Петро Жбур знаходить у степу ще кілька годин тому пихатого і самовпевненого, а тепер переляканого і розгубленого Ясельського, який намагається врятуватися втечею, і забирає Хабіджу. У подорожі Петра з Хабіджею можна умовно виділити такі підрозділи: переправа через Дністер, у пуші, у монастирі. Таким чином, місце дії служить своєрідним диференціюючим елементом у структурі тексту цього розділу.

В останньому дізнаємося, що Гусятин спалено, а Галя Горошко — наречена Наливайка — знаходиться в цьому ж монастирі. В уста мудрої ігумені вкладено найболючіше для наливайківців питання про Січ, яке до цього вголос

ще не було висловлено. До цього композиційного посилу автор повертається через кілька підрозділів, розповідаючи про коло в таборі Наливайка, яке закінчилося спочатку трагічним розривом між Северином і його військом.

Подальший перебіг подій — і коло в таборі Наливайка, і приїзд князя Василя Острозького та Дем'яна, і повернення війська — оформлено окремими підрозділами. Тим часом автор не забуває про інших персонажів твору, і в центрі наступного суброзділу вже не Наливайко, а Тиміш Вихорець. Але Северин зовсім ненадовго виходить з поля зору (ця закономірність простежується в компонованні всіх підрозділів), бо вже наступний суброзділ — це оповідь про те, як Наливайко вирішує їхати миритися з січовиками. Після вінчання з Галею в степу в походній церкві Наливайко з військом знову в дорозі. Хронотоп дороги, до речі, відіграє принципову роль як у структурі роману, так і в філософському його наповненні.

У четвертому розділі сюжетна лінія не менше напружена і насичена несподіваними перипетіями. Так, Газі-Гірей, завчасно повернувшись з походу, спостерігає напад запорожців на Очаків. Жінки, визволені запорожцями, вирушають пішки через степи додому. Наливайка, який поїхав миритися на Січ, запорожці не простили і, поклавши у домовину, кинули в Базавлук. Ледве живий Северин потрапляє до Газі-Гірея і несподівано в особі хана-поета, хана-філософа і мислителя знаходить не ворога, а друга. Повертаючись від нього, Наливайко випадково натрапляє на блукаючих в степу жінок, визволених запорожцями. Уже в наступному підрозділі Наливайко знову в дії — постає на чолі свого війська. І два ворожі табори — Жолкевського і Наливайка — стоять один проти одного. Жолкевський збирається йти на Молдавію, а Северин Наливайко заснувати свою республіку між Бугом і Дністром.

А поки що автор затримує розвиток подій, влаштуючись до ретардації дії, даючи вражаючу картину переправи наливайківців, обтяжених обозом з жінками та дітьми, через засніжений Буг. Жолкевський «зійшов з брацлавської стіни, сів на коня і повелів повертати військо назад, — в Молдову, за Дністер». У нього вистачило благородства не напасти в цю мить на повстанців.

П'ятий розділ починається як своєрідний роздум Жолкевського про рух повстанців взагалі та про військо наливайківців. З підрозділу, який побудований як внутрішній монолог Жолкевського і є ретроспекцією зимових подій, постає зимовий шлях Наливайка на Білорусію, під час якого він рятує військо від Жолкевського, від голоду та морозів. Слуцьк, Могильов, Бихів — така топографія походу наливайківців, яка теж відбита в організації тексту на підрозділи і, нарешті, — Річиці, де Наливайко дізнається про наміри луцького єпископа Кирила Терлецького та володимирського Іпатія Потія схрестити православ'я з католицизмом. Повстанці вирушають в Україну і на Водохреща прибувають в Острог. Якщо умовно пронумерувати наступні суброзділи, то дев'ятий — це, перш за все, острожани, народ, десятий — наливайківці, а одинадцятий — їх злиття, єдність рідних рук, слів і душ. Наливайко після довгої розлуки нарешті зустрічається з Галею. Короткочасність їхнього щастя підкреслює те, що описові особистого плану життя Северина відведено всього чотирнадцять друкованих рядків тексту та ремарка в три рядки.

Наступний підрозділ містить дуже важливий в ідейно-художньому плані діалог Наливайка з князем Василем Острозьким. Князь намагається врятувати Северина від ворогів, які оточили повстанців з усіх боків: з заходу — Януш Острозький, з півночі — Радзивіл і Ходкевич, зі сходу — Кирик Ружинський і Струс. Северин розуміє небезпечність свого становища, але коли знову піднімається питання про об'єднання з запорожцями, амбіції беруть гору над здоровим глуздом. Северина чекає ще один удар — гусятинський пан-панежник убив його батька. Це остаточно відштовхує Наливайка від панівної верстви та робить його ще запеклішим ворогом і короля, і всіх панежників. Наступні події, включаючи фінал роману, описані з точки зору Станіслава Жолкевського. Невдале об'єднання з Шаулою та Лободою приносить повстанцям поразку за поразкою: зраджено Наливайка, гине й об'єднане військо, значною мірою знишивши саме себе.

Це своєрідний пуант твору, в якому органічно сходять-ся всі сюжетні лінії, зв'язуються у тугий вузол кульмінація й розв'язка та епілог. Ця вражаюча сцена зради та за-

гибелі війська займає всього сторінку друкованого тексту і є яскравим прикладом надзвичайної концентрації змісту, динамічності оповіді, яка характерна для всього твору.

Як засіб глибшого розкриття характерів героїв та розгортання сюжету Микола Вінграновський майстерно використовує діалоги. Вони завжди змістовні, вартісні в ідейно-художньому плані. Так, привертає увагу діалог Северина Наливайка з Янушем Острозьким у другому розділі. Розгорнуті репліки Януша Острозького чергуються з короткими, односкладними, уривчастими відповідями Наливайка, що яскраво передає внутрішнє напруження героя, його небажання вступати в розмову. Але змушений відповідати, він говорить різко і запально, відверто висловлюючи своє тверде переконання: «А я, приміром, не хочу вішатись на вашій вірі. У мене віра своя, і на ній вішатись мені не треба. По-моєму, мусить бути так: хто хоче – нехай вірить у що хоче. Хто хай не вірить...» [1, № 1, 35]. На подальші дошкульні просторікування та звинувачення Наливайко відповідає вже ударом шаблі.

У полотні роману органічно вплітаються і драматичні, і трагічні, і ліричні, і комічні діалоги. Яскравим прикладом є характер розмови Петра Жбура і Сашка Шостака, який уперше здалеку побачив верблюда: «— Та не бійся, Сашко. Це такі коні, — сказав Петро.

— Які там у чорта коні, коли гадюки!

— Кажу тобі – коні. От зараз побачиш. Ї з горбами. Горбаті коні. Ї плюються.

— Хто плюється?

— Та вони ж!

— Пане гетьмане, скажіть ви, бо я Петра знаю – йому все смішки ...» [1, № 1, 10].

У мові козаків, не перенасиченій історизмами, професійними та просторічними словами, зустрічаються й зменшувальні, пестливі форми слів. Часто ніжність поєднується з грубуватістю. Ось як звертається Петро Жбур до арабської принцеси: «Хабіджа, малесенька, — голосом пана Ясельського ніжно сказав Петро. — Тепер, будь що буде, а я від тебе не здихаюсь!» [1, № 1, 52]. Деякі з діалогів переростають у широкі історичні екскурси, як скажімо, в розмові євнуха Назара та Наливайкового джури Семена

Оливки: «— То що ви за військо? — спитав євнух. — І хто ви, пане Оливко, сам? — Коли вже питаєте, пане Назаре, то почну я не з одноруких, а трохи з ранішого часу. Ми — наше військо, гетьман, полковники і старшина, і князь острозький, що нині приїхав до нас у гості, всі ми є українці...» [1, № 1, 52]. І далі йде змістовний, послідовний монолог-роздум про Русь-Україну, який може належати тільки освіченій людині. В розмові з'ясовується, що про давнину своєї землі Семен знає і від старших дідів, і тому, що сам був псаломщиком церкви Святого Миколая і вчився в Острозькій академії. Індивідуалізована мова героїв, монологи, діалоги і полілоги є важливим елементом у структурі тексту, як і характерологічним проникненням у сутність людини і мотиви її поведінки.

Якщо Наливайко, звертаючись до війська, говорить: «Панове», то столітній полковник Шаула вживає звертання «Хлопчики!». Епізод, в якому описується коло в таборі, містить діалог з реплік Северина, звернених до війська, та реплік, які належать то окремим козакам, то війську в цілому. Така побудова діалогу і його навантаженість у композиційному динамізмі зберігається і в епізоді на Січі, коли Наливайко звертається до запорожців. З уст принцеси Хабіджі не злітає жодного слова, крім «цінь», яке вимовляється з різними інтонаціями, в різному темпі, залежно від обставин. Китаєць У Пу весь час говорить «цур тобі, пек», а негрятянки вигукують: «Слава, проклятий, слава!» — звісно, не зовсім розуміючи значення цих слів.

Автор супроводжує репліки влучними і яскравими ремарками щодо ситуації мовлення, настрою мовця, манери говорити, як те маємо в уривку розмови Северина з Петром Жбуром:

«— Я, Северин, бачив сьогодні Галю...

Вода в Наливайковій пригоршні завмерла й важкими краплями западала під ноги. Не підводячи голови, охриплим враз голосом Наливайко спитав:

— Де бачив? Коли?

— Сьогодні вдосвіта, вранці. За Дніпром. У монастирі.

Наливайко відкинув від рук ворону свою голову й тихо подивився на Петра. Від такого Наливайкового погляду Петро на мить розгубився і злякався й, ніби рятуючи Северина, заговорив швиденько, як лише міг:

— Вона не постриглась. Вона ще не постриглась [1, № 1, 68].

Вартий уваги і ряд слів, які вживаються у тексті в значенні «говорити»: казати, забалакати, проказати, проголосити, шепотіти, прошеlestіти, видихнути, прошамкотіти, милерити, переминати губами, мугикнути, чуркнути, кричати, гарикнути, прикрикнути, закричати на все горло, гаркнути, заволати, вигукнути, засніти, вишкірити зуби, визвіритись, ревити, застріляти камінцями, закидати словами, зіскочило з язика, молоти, верескнути, запищати, пискнути, хрипіти, прогудіти, буркнути, загучати, відрубати тощо. Ряд відзначається образністю і великим діапазоном відтінків значення слова.

Серед позафабульних елементів у романі виділяються портретні характеристики. В експозиції персонажів вони справді ваговиті. Лише деякі з них можна назвати розгорнутими. Як от цей уривок: «Наливайко ще раз глянув на військo, на сотників, на столітнього свого полковника Матвія Шаула, що вирядився на коло, як на свято. У білій, за коліна, з тонкого лляного полотна, шитій заполоччю сорочці, у м'якеньких, з козячої шкіри чоботах, з новим у руці акацієвим ратищем, Матвій Шаула сидів на капловухому, як і сам, сонному віслучку і переводив голубі божі очі з козаків на коней, а з коней на козаків» [1, № 1, 74]. У Шаула низький, як у джмеля, голос, він хрестить Наливайка «покрученими, як горіхові стручки, пальцями» [1, № 1, 74]. Але більшість портретів — стислі, протягом твору вони доповнюються окремими виразними штрихами, які поступово вивершають загальне уявлення про зовнішність героя. Так, поступово читач дізнається, що молодий сотник Петро Жбур — довгорукий і довгоногий, «костистий». У нього чорні вуса і горбатий ніс, а розмовляючи, він посвистує діркою від зуба. До цієї деталі автор весь час повертається, ніби підкреслюючи, що Петро ніколи не забуває, що того зуба вибив польський шляхтич Збігнев Ясельський. Петро носить м'які чоботи з добре вичиненої волової шкіри, на його поясі дерев'яні, обшиті шкірою, піхви для шабель, бо він б'ється двома, на голові смушева шапка. А, скажімо, Яків Шійка носить «руду і засмикану овечу шапку», яку навіть одного разу міняє на білу чалму, яка йому видалася показнішою. Коли

мова заходить про цього козака, то спочатку з'являється його руда шапка (або руда пофарбована голова), потім «іржава очеретяна шия» (або «подерев'яніла шия», або «довга шия»), а потім «кістляві плечі». Через надшерблений передній зуб слова із Якова «вискакують, як камінці». Типовими деталями зовнішності всіх козаків є голена голова з оселедцем, вуса, полотняна сорочка, шапка, чоботи (в кожного, залежно від уподобань, з різної шкіри), шабля при боці. «Лук прив'язували до сідла, як і тороки, де ховали ложку, пістолі, охайно складену білу сорочку... про всяк випадок, на смерть, як, може, уб'ють» [1, № 1, 37]. У кожного козака з собою був кисет з тютюном, кресало і трут.

Уперше представляючи польського шляхтича Збігнева Ясельського, який виконував посольську місію в Стамбулі, Микола Вінграновський вибудував за допомогою портрета такий образ героя: «Двері роззолоченої карети розчинилися, і з них вистромилися жовті, з загнутими до гори носками турецькі чобітки. Над чобітками лопотнули сині поли дорогого кунтуша, і біле, як білий глиняний малай, обличчя, нерівно й хапко дихаючи, вилізло з карети... Під важкими, як волоття проса, вусами нижня, покусана губа Ясельського трохи підтанцьовувала. На легкій його літній ягнячій шапці біле соколине перо з'їхало набік ніби його хтось шойно дер...» [1, № 1, 41]. Важливі характеристичні деталі, на яких ґрунтується історія цієї людини: у білих руках Ясельського лише хустинка або гаманець, палички для рису або келих з вином, а коли він узявся сам поганяти коней, то власною нагайкою обплів собі шийку і мало не вмер від жаху, подумавши, що це татарський аркан. Згодом довідуємось, що й справді в степ залетів не сокіл і пан Ясельський — чужинець у степу.

Деякі портрети виписані автором з неприхованою симпатією, яка виражається, приміром, в зменшувальних формах слів, особливому доборі епітетів: «дрібне личко», «сірі губки», «горіхові долоньки», цей «дідусь з трьома срібними волосинами на підборідді» — китаєць У Пу — носить халат, капчики, гостроверху шапку — деталі одягу, які говорять не лише про зовнішність, але й про особливості світовідчуття і національні прикмети. Один з описів

зовнішності автор вводить у текст від імені самого персонажа. В домі Острозьких висять поряд два портрети — князя Василя і його батька Костянтина Острозького. Розглядаючи свій, який ще пах фарбою, і батьків портрети, князь Василь помічає, «що він викапаний батько. Ті ж самі темні волові очі, кістлявий, ніби тесаний сокирою ніс, сумна, осіння, сива з вусами борода, і лиш характер не той, не батьків» [1, № 12, 27].

З окремих виразних штрихів, тонко вплетених, у тексті вимальовуються і жіночі портрети. Найвиразніший з них — Галі Горощко. Це дівчина з невеликими карими очима, «темнавиими молодими губами», «рівеньким, як срібна рибка», тонким носиком, білими, «як білий клаптичок снігу», вушками, що виглядають із-під коси [1, 59]. Портрет нареченої Наливайка був би неповним, якби не було опису вбрання дівчини. Галя одягнена в «червону плахту і білу з намистом сорочку». Опис зовнішності Галі цілком відповідає традиційним уявленням про красу української дівчини. Портрет арабської принцеси Хабіджи ще скупіший, але схоплює найголовніше: «завинена в темно-жовтий мінливий шовк, на його (Ясельського) білих руках з'явилася чи то лялька, чи то жінка», «ступні у Хабіджі й справді були маленькі і взуті у золоті сандалі» [1, № 1, 47], «по її обличчю видно було й насправді, що вона не з татарок і не туркень... І коли Петро нахилився над нею з мисочкою — на нього глянули дві продовгуваті чорні квіточки» [1, №1, 48].

Микола Вінграновський — великий майстер художньої деталі і використовує її в створенні портретів дійових осіб роману. Як рефрен супроводжує Якова Шийку згадка про його «очеретяну шию», Петра Жбура — про свистячу дірку від зуба, князя Василя — про холодні руки та вовчу шубу, Жолкевського — про малинову брошку, а Наливайка — про білу сорочку. Але ніщо так не прояснює зовнішній вигляд і внутрішній стан людини, як вираз її очей. Зі сторінок роману на читача дивляться сірі зимові очі Януша Острозького, короткозорі донна Камулео, «зелені, як бите товчене скло», Коношевича, солоні, «незмигненні, як у вовка, золоті при місяці» Петра Жбура, карі закохані Сашка Шостака, «голубі, божі очі» Шаули, дівочі Микошинсько-

го, пасьльонові Газі-Гірея, прикипілі, засніжені очі Жолкевського.

Мінливі погляди стають прекрасною ілюстрацією почуттів персонажів. У реченнях іменник «очі» часто виконує роль підмета: очі дзвеніли від радості; очі стриміли лише на одного; очі почали розширюватись і кругліти; очі сміялися; виглядали чорненькі очі; очиці діржали Петра; очі клято горіли; сірі зелені... очі пішли на плинучу воду; очі посмутніли; посміливішали. Надзвичайно скупий портрет Северина Наливайка стає завершеним і психологічно обгрунтованим, якщо дослідити лише цей цитатний ряд: «вогкі з морозу очі враз посухішали й взялися темним вогнем», «очі його взялися морозом», «на очі полізли сльози», «Северінові очі були тихо-спокійні», «темно-горіхові очі Наливайка стали як на морозі терен — вони зробилися чорно-сині, і з них... дихнуло інеєм», «тверді і швидкі, як завжди перед походом, Наливайкові очі».

Упродовж трьох перших розділів М. Вінграновський не приділяє значної уваги портретизації Наливайка і лише в четвертому розділі, коли той потрапляє до Газі-Гірея, дається детальніший опис його зовнішності: «... на зеленій дахті нерухомо лежав одного з ним (Газі-Гіреем) віку (30 років), чорнявий, з литою шиєю чоловік. Білий козацький кунтуш і темно-вишневі чоботи видовжували його і так вигинисте тіло». «Газі-Гірей розглядав Наливайкового лоба, його маленькі вуха, з тремтливими ніздрями ніс, темнаві губи і чорні над ними, середньої довжини вуса» [1, № 11, с. 35]. Пальці у Наливайка «були прями, тонкі і гнучкі, як на картинах у стародавніх китайців, а самі кисті довгі, широкі й такі ж тонкі, ніби народжені для боріння і шаблі» [1, № 11, 44]. Так кількома штрихами і фразами, виразними деталями дуже лаконічно автор створює живі індивідуалізовані портрети, навіть якщо вони належать персонажам, роль яких у творі обмежена.

Та портретом і його роллю як позафабульним елементом не вичерпується композиційний простір роману. Природа — одна з найактивніших «дійових осіб» і прози, і поезії М. Вінграновського. Про це цікаво писав Є. Гуцало, підкреслюючи, що «в прозі Миколи Вінграновського людина й земля, світ людини і світ природи — невіддільні,

вони щільно змикаються, становлячи цілісну сутність. Світ природи існує не поза сприйманням людини, а тільки в її свідомості, цей світ олюднений, живий, він начебто наділений своєю загадковою душею, своєю специфічною свідомістю» [2, 3]. В цьому ще раз переконуємося, читаючи роман «Наливайко». Пейзаж у творі не лише тло, на якому розгортаються події, хоча і ця функція йому властива, а й виразник цілої гами почуттів і всіх емоційних станів персонажів.

Переляканий і розгублений Ясельський, тікаючи, блукає в степу: «М'якою, теплою, пахучою в невидимих квітах рікою безгомінним дрімотним степом текла темна тиша. Боком-боком, ніби крадучись з чорної між зорями хмари, над степом став грізно виходити жовтий, в сірих гудзах місяць. Ввесь він з хмари іще й не вийшов, та білим, холодним вогнем встиг з-за горбів підпалити Дністер... З Дністра рушив на степ. Підпалив і степ. Все заграло, замерехтіло, спалахнуло срібними язиками, запереливалось: злякались і наче пригнулись кущі, стрепенулася і засвітилася кожна в степу бадилинка, камінь, корч і яроч... Білим морозяним полум'ям зайнялася й карета... Карета опинилася на такому якраз місці, куди цей божевільний місяць бив своїм світом сторчма... Тепер панові заховатись в степу було ніде, хіба що провалитись крізь землю і заховатись у землі...» [1, № 1, 51]. Степ чужий, ворожий для польського шляхтича, навіть дзвін, який був голосом надії і спасіння, ніби його поглинув степ, зникає.

Козачки, залишившись самі в степу, не почувують себе такими безпомічними, як пан Ясельський. Докія Горошко знає писані й неписані закони степу, відчуває його тепле, а не вороже дихання навіть у дощ і вітер. Степ дає притулок і їй, і цілій валці жінок та дітей, які швидше бояться ворожих людей в степу, аніж стихій самого степу. Для козаків Степ – рідна домівка, вони живуть з ним у повній гармонії, це їх стихія. Недаремно Наливайко в скрутну хвилину думає про степ: «...в дикім степу – спасіння» [1, № 11, 99].

Незатишно почувують себе Петро і Хабіджа, Куріпочка у пущі, бо «Хабіджа виросла в пустелі, а Куріпочка – у степу. І там, і там, де не повернешся – вода!» [1, №11, 55].

Загадка Степу хвилює й отця Дем'яна: «Що ж це за сила і таємниця ховалась у нім, коли так до нього тягло племена і народи? Що – воля, розкутість, далечина?...» [1, № 11, 84].

Степ – багатолікий, він різний влітку, восени, взимку; вранці він не такий, як вдень, інакший на заході сонця, зовсім інший вночі. Він різний як у об'єктивному відображенні, так і в суб'єктивному сприйнятті різних людей. Степові пейзажі Вінграновського, доносячи конкретні почуття та переживання, надії, розгортаються в пластичний образ Степу, який відіграє важливу ідейно-художню функцію, бо стає символом вічності буття, прообразом земного космосу, де все має жити за божими законами, і одночасно символом волі, розкутості духу, безмежної краси і широти душі українського народу.

Чи є люди господарями Степу, чи Степ їх володар? Степ у М. Вінграновського густо населений звіриною і птаством, що не стільки показує неабияку обізнаність автора в природничих питаннях, а швидше підводить до думки, що постійними мешканцями, справжніми господарями степу є саме орли та яструби, пискотливі стрижики та ластівки, кабани, олені та тури і навіть всюдисущі ховрашки. Люди – лише непосидючі гості на цій землі. Пророчим щодо цього є опис табору Наливайка: «А голубий туман і сиві від вогнищ дими, що слалися над возами, наметами, людьми і кіньми, підпливали під табір і ніби відривали його від землі, підіймали в небо, і табір, ледь погойдуючись, пухкою сизою хмарою висів між землею й небом... Візьмись раптом де вітер, думав Петро, і подми – понесе його куди вітрові буде завгодно» [1, № 1, 63].

Думка Петра Жбура вслід за авторською ліне далі в часі і зупиняється, жажнувшись: невже настане час, коли не буде «на Україні ні Наливайка, ні його війська – голоти з солоним іменем «козаки». Лишиться все хіба що в споминах ярів та байраків, шипшин та могил, та в сухих посविствах сумних ховрашків...» [1, № 1, 63].

Історичні відступи автора в романі найчастіше вкладені в уста його персонажів. Автор, як правило, дотримується цього композиційного принципу, аби, ніби прожектором, освітити події й історії людей, з ними пов'язаними. В першому розділі розкута оповідь про історію та традиції

Січі ведеться за святковою вечерею лідом Максимом, у другому розділі – родовід Острозьких введений у текст як роздуми про віру, спомини князя Василя перед портретами предків. Ще кілька монологів, що переходять у розгорнуті історичні екскурси, є в третьому розділі. Дивлячись на своє військо, «Наливайко думає: хто ще мав таке військо, яке мав сьогодні він?... Та хто з його війська знав, проти кого вони повстали? Ніхто з них не міг собі й уявити, що Польща – це найобширніша в Європі країна...» [1, № 1, 69-70]. І далі йде стислий загальний огляд економічного і політичного стану Польщі на той час. Автор непомітно перехоплює ініціативу у веденні мовної партії Наливайка і заглядає далеко вперед – у майбутнє, недосяжне Наливайкові, коли через п'ятдесят років прийде Богдан Хмельницький і продовжить його справу.

Наступна історична довідка – це майже ода Степу як символу волі, за яку боровся Северин Наливайко. Ця частина тексту, оформлена як невласне пряма мова отця Дем'яна, становить огляд історії Степу від кімерійського періоду до часів, коли в Степ повернулись слов'яни [1, № 1, 84-85]. Логічним продовженням цього своєрідного підручника історії є талановита «лекція», яку читає євнуху Назару Семен Оливка. Його відповідь на питання: «Що ви за військо?» вилася в розповідь про історію Русь-України, її боротьбу з татаро-монголами та Польщею, Литвою, про міжусобиці між князями та народження наливайківського руху. Ця розповідь є частиною діалогу [1, № 1, 108-109]. У четвертому розділі, коли місцем подій стає Базавлуцька Січ, автор дає коротку довідку з історії Хортиці та розповідає про перенесення столиці Січі на острів Базавлук [1, № 2, 21-24].

Ці вставні епізоди є органічною частиною тексту, не переобтяжують, а збагачують його, роблять більш змістовним, інформаційно насиченим, не руйнуючи художньої самоцінності твору. Переоцінена минувшина в романі М. Вінграновського проєктується на сучасність. Автора хвилюють не лише проблеми українського відродження, а національне в загальнолюдському аспекті. З молитви хана Газі-Гірея: «Господи, скільки ми вже тягли і корчили Україну! Молюсь тобі, мій Аллах, і думаю, а коли не про-

ститься нам усе, що ми робимо з цією землею, і колись не дай Боже! – хтось отак само, як ми Україну, обдерене й розжене по чужих землях і нас? І ми, розпорошені, понівечені й озлоблені духом, будемо жити поміж чужими людьми, наче той народ-сирота, і плакати та проситись до себе додому, в Крим, а там, на нашому місці і замість нас, будуть сидіти вже інші люди...» [1, №2, 19].

Та все це ознаки зовнішньої композиції, якою не обмежується автор роману. Посутню роль відіграє внутрішня композиція, заснована на продуманій взаємодії часово-просторових відношень у тексті.

Дія у романі відбувається протягом року – з кінця серпня 1595 року до середини травня 1596 року. Події першого розділу роману розгортаються на березі Дністра серпневим ранком 1596 року. Перебіг подій затримує ретроспекція, повертаючи на рік назад у різдвяний Гусятин. Наступного дня Наливайко повертається до Острога і ввечері за наказом князя Василя змушений вирушати до П'ятки, бій під якою відбувається вночі. «Січа кипіла до ранку» [1, 34]. Острог зустрічав військо Януша як переможців, але через годину «призахідне вишневе сонце» освітло розбите Янушеве військо. Це Наливайко підняв повстання.

Загальний фоновий час об'єднує третій розділ з першим. На зміну літньому дню на березі Дністра приходять вечір та ніч, протягом яких Наливайко не бере прямої участі в подіях. Ранок та день наступної доби освітлює події в таборі Наливайка. Це передусім – коло, після якого Наливайко залишається один на один з ніччю та самотністю. Вночі приїздить князь Василь та отець Дем'ян, який вранці повертає військо до табору. В цей день Наливайко готується зі своїм військом виступати до Білорусії, попередньо замирившись з Січчю. Обвінчатися з Галею йому доводиться опівночі. Отже, події найбільшого за обсягом третього розділу охоплюють дві доби.

Очаків та Січ – місце денних подій четвертого розділу. Дзвоном на вечірню позначено час, коли Наливайка кинули в Базавлук. Світанок наступного дня та ще чотири дні Северин проведе в Палаці Газі-Гірея. Ввечері четвертого дня – вже в степу, вдосвіта він з товаришами зустріне Жбуруво сотню. Далі йде зміна місця подій. Ніч. Табір

Жолкевського, який спостерігає за станом наливайківців, розбитим під стінами Брацлави в степу. Вранці йде перший сніг. Наливайко, перейшовши Буг, вирушає в Білорусію.

Розв'язок дії п'ятого розділу, основний фоновий час якого — рання весна 1596 року, затриманий ретроспекцією зимового шляху повстанців у Білорусію через Луцьк, Слуцьк, Могильов, Бихов, Річиці. На Водохреща Наливайко вже в Острозі. Святковий день і ніч в Дем'яновій хаті, а вранці в замку князя Острозького він дізнається про смерть батька. Час у фіналі роману не конкретизований і надзвичайно ущільнений. Бій під Білою Церквою, бій на Росі вранці. Ніч, коли йде укріплення табору повстанців в урочищі Солониці, а вранці — останній бій з Жолкевським.

Аналіз хронотопу показує, що головний персонаж знаходиться переважно у відкритому просторі, його стихія — степ, широчінь. Закритий простір, здається, теж не ворожий Северинові: він виглядає гармонійно в Гусятині в теплій, затишній хаті Горонків; потім — у степу, у його власному наметі; в палаці Газі-Гірея, де його тепло приймає господар, в домі князя Василя, який симпатизує Северинові. Але в закритому просторі Наливайко знаходиться короткі проміжки часу. Найбільш зловісною в цьому плані деталлю є домовина, в яку його живого поклали заporожці.

Спостереження за розподілом подій протягом доби показує, що ранок і день — це час, коли Северин бере активну участь у подіях. Ранок завжди несе успіх, просвітлення. Вперше Северин постає вночі на Різдва, коли він сватає Галю, але ця світла радісна ніч зацьмарена наступною — бій під П'яткою. Цей бій ляже тяжким гріхом на душу Наливайка. Вдруге — самотнім й ображеним у драматичну ніч після кола. Вранці військо повернеться, і Северин знову відчує себе щасливим. Наступної ночі відбулося вінчання Северина і Галі; їх свідками було ціле військо, здавалось, їх благословив сам Степ, але за миттю щастя — знову розлука. Так чергування дня і ночі стає для Наливайка чергою втрат і здобутків. У п'ятому розділі доля остаточно зраджує Северина: один ранок

приносить йому звістку про смерть батька, інший — розгром повстання.

Історичний час і філософський конкретизуються в художньому їх переломленні відповідно до подій вітчизняної історії і головних її діячів.

Важливу композиційну роль у творі має групування зображуваних автором образів — персонажів. Крім Северина Наливайка, навколо якого концентруються події, в романі діє ще кілька відомих історичних постатей. Найбільш помітні з них: князь Василь Острозький та його син Януш Острозький, польський головнокомандуючий Станіслав Жолкевський, хан Газі-Гірей, гетьмани Криштофор Косинський та Петро Коношевич, полковники Матвій Шаула та Григорій Лобода. Згідно фабули роману кожен з них так чи інакше виявляє своє ставлення до Наливайка.

Князь Василь бачить у ньому єдиний порятunek православної та незалежної України і ставиться до нього з батьківською теплотою, перший простягає руку навіть після того, як Наливайко рубанув шаблею його сина Януша. В ньому князь бачить свою молодість, хоч так і не зможе допомогти Наливайкові.

Януш Острозький, який є фанатично віруючим католиком і до українського народу ставиться як до свого майна, як до «бидла», стає запеклим ворогом Северина і повстанців.

У ворожому повстанцям таборі польсько-литовської шляхти діє цілий ряд епізодичних персонажів, починаючи з безіменного польського капітана, який привів своїх «ополченців-селюків», «щоб добре заробити і щоб їм наділили земельки на Україні» [1, № 1, 31], а виявилось, що в цьому веселому поході треба лити кров.

Інший шляхтич — Збігнев Ясельський, лунатик, якого прикрашає лише кохання до Хабіджі, та й те куплене. Цей вояк здатен принизити інших і показати свій гонор перед спантеленими козаками, а за мить сам стає приниженим і безпорадним. Але більшість серед них усе ж запеклі й небезпечні вороги повсталого Наливайка, які захищають свої політичні й економічні інтереси. Цими персонажами найбільше населені два останніх розділи. Текст рясніє прізвищами тих, що створюють атмосферу все більшої

ворожості навколо Наливайка. Впадає в око одне ім'я – «Кирик Ружинський, паволоцький князь, брат знаменитого кошового отамана Запорізької Січі Богданка Ружинського...» [1, № 2, 91]. Кирик зрадив і пам'ять свого брата, і свій народ, і тепер, «прийнявши віру і руку Польщі, лупив з гармат по мосту, бо по нім через Рось під крило Наливайка бігли його, Ружинського, села» [1, № 1, 91]. Постійним противником, з яким Северин вже навіть вітається, щоправда з відстані пострілу пушки, є Станіслав Жолкевський. Він сам був талановитим полководцем і, захищаючи інтереси Польщі, став достойним бойовим супротивником Наливайка. Жолкевський здатен ставитися до свого ворога з повагою й іноді навіть із задрістю дивитися на військо Наливайка. Цій людині притаманні природний розум і певною мірою справжня шляхетність. Противником Наливайка в бою з турецького боку є хан Газі-Гірей. Найбільш показовою ілюстрацією не зовнішнього протистояння, а внутрішнього взаєморозуміння є четвертий розділ. Ці два гарні, обдаровані чоловіки, кожен з яких мріяв – Наливайко – бути ковалем, Газі-Гірей – лише поетом, – змушені воювати. Християнин і мусульманин, обнявшись на прощання, з гіркотою визнають, що коли зустрінуться в бою – змушені будуть вбити один одного.

Важливу ідейно-композиційну роль у творі відіграють постаті двох представників церкви – отця Дем'яна та пастора дона Камулео. Один з них є братом Наливайка по крові й по духу, молиться за нього і благословляє його, у важку мить своїм словом повертає йому засліплене військо. А інший проклинає його, чекає його смерті, готовий убивати і «лежачого», чого не робить навіть ворог Северина – Жолкевський.

Очевидно, не випадково в романі, крім отця Дем'яна, діють по-чоловічому сувора та прямолінійна ігуменя жіночого монастиря та по-жіночому м'який і привітний священник Маковій з Бихова. Цілком протилежні типи, які об'єднує одне – сподівання на успіх Северина. Серед близьких Наливайкові людей його рідні – брат Дем'ян, кохана Галя, дядько Кирило. Про Северинових батьків –

Дмитра та Уляну – з повагою згадує Докія. Теплі стосунки з Омеляном Горошком та двоюрідним братом Санником після бою під П'яткою стали напруженими.

З перших сторінок роману завжди поряд зі своїм товаришем, сотником, а пізніше гетьманом – Петро Жбур та Яків Шийка, а також безмежно відданий джура Семен Оливка. Поступово поряд з Северином з'являються його вірні бойові товариші – полковник Сашко Шостак, Степан Медолиз, Тиміш Вихорець. В основному розділі до наливайківців прибився молодий богослов з Острога Адам-Микола Мартинко – і незабаром став полковником. Усі вони є яскравими особистостями. Серед них і віком, і своєрідністю свого становища у війську вирізняється Матвій Шаула.

Друга велика сила, яка мала б активно діяти, – запорожці. Серед них – Григорій Лобода, полковник Крепський та найбільш запеклий противник Наливайка – кошовий Богдан Микошинський, а також Омелян Горошко та Санник. Очевидно, що ця група представників запорожців незначна; з'являються вони в романі лише в кількох епізодах. Запорожці не мають сумніву в щирості наміру Наливайка відстояти волю і віру православної України, але не можуть пробачити Северинові крові братів, пролитої під П'яткою. Деяко невизначені щодо Наливайка позиції Матвія Шаули та Григорія Лободи, невдалий союз з якими став однією з причин поразки повстання. Обидва не були відверто ворожі до Северина, але не визнали його політичної далекоглядності і не змогли піти за його беззастережною відданістю інтересам народу, обтяжені власними інтересами, а часто пустою амбітністю. Петро Конашевич, майбутній гетьман Конашевич-Сагайдачний, молодший Северина на вісім років, і справедливо було б сказати, що Конашевич не просто любив Наливайка як національного героя, а й вчився у нього, вчився на його досвіді і помилках.

У романі є й два досить незвичайні персонажі – прекрасна арабська принцеса Хабіджа, яку, як ляльку, передавали з рук в руки, забуваючи про її живу і змучену душу, та її слуга китаець У Пу. Хабіджа, якій була абсолют-

но чужа слов'янська культура, поживши зиму в Острозі, охрестилась. А для У Пу взагалі не має значення, кому молитися людина. Здається, турбота про когось, а не про себе – це сенс його життя. Природні почуття справедливості і вірності ніколи не полишають його. Тому він має повне право зневажати наливайківців, коли вони залишили свого гетьмана з причин, не вартих того.

Єдина дитина, яку бачимо в романі поряд з Северином, – хлопчик Василько. Хлопчина, вмостившись на Резі, «задеренчав баском:

- Я Наливайко! Я гетьман Северин Наливайко! Но, мій конику, но!

Резі, тепер вже косячись на них обох, на хлопчика й на того, що в білій сорочці, засумнівався, бо хто із них Наливайко справжній? Чи цей малий з шлеєчкою через плече, чи той, хто кремезний, стоїть в ковилі з золотим кінчиком шаблі? І з ким тепер степом бігти? Кого з них в сідлі на собі нести? [1, № 2, 87]. Звичайна дитяча гра, яка стає стежинкою в майбутнє, символом зв'язку поколінь. Цей хлопчик, «що любив кавуни і очі в якого золотили на все лице» [1, № 1, 101], постає ще раз з оберемком осоки для коня в ніч перед боєм на Солониці. В романі М. Вінграновського є вислів, який можна вважати афоризмом: «Коли біля тебе діти, то ще можна жити» [1, № 2, 87].

Фрагментарність і колажність композиції роману М. Вінграновського – яскраві ознаки її постіки, виробленої і під впливом різних видів мистецтва, передусім – кінематографу. Це виявляється на різних рівнях тексту. Ї в першу чергу визначається обличчя твору специфікою форм розповіді.

Пряма авторська розповідь у тексті превалює, хоча майже нема відкритого діалогу з читачем. Автор намагається займати позицію об'єктивного спостерігача, позицію «вненаходимости» [М. Бахтін], та іноді вдається до передачі думок устами персонажів.

У першому розділі авторська точка зору чергується з оповідями з позицій селян, хана Газі-Гірея, Жолкевського, Северина. Проте повага і співчуття, теплий гумор в описі селян, іронічне, зневажливе ставлення до представників шляхти та неприхована стурбованість і біль за долю

України, за якими стоїть автор, легко прочитується. Автор з повагою говорить про князя Василя Острозького, але з сумнівами щодо вірності його пасивної позиції в боротьбі. А захоплення військовою стійкістю і винахідливістю повстанців Косинського передається через сприйняття Наливайка. Із жалем та гіркотою розповідає автор про ситуацію під П'яткою, драматизм епізоду посилюється описом пожежі церкви та гнітючим психологічним станом сотні Наливайка. Принцип чергування точок зору зберігається і в другому розділі. По черзі «звучать голоси» князя Василя, Януша Острозького, автора та Северина Наливайка. Кінець розділу відбиває оптимістичні сподівання автора, який намагається викликати світлі, радісні асоціації на основі звукового образу – хоч самотнього, проте радісного і легкого, дзвону над Острогом, який покидає повсталий Наливайко.

Текст третього розділу променіє симпатією автора до наливайківців, повагою та теплим гумором.

Автор не ідеалізує козаків, але економно і виразно показує, чому навіть Жолкевський визнає переваги Северинського війська і заздрить йому. Цим підкреслюється об'єктивність авторської оцінки, як те маємо у відвертій іронічності у ставленні до шляхтича Збігнева Ясельського.

Свої погляди на історію, на конкретні події автор, як правило, подає у вигляді монологів, роздумів окремих героїв, рідше бере мовну партію на себе і, ніби заглядаючи в майбутнє, відкриває те, чого персонаж – носій авторської точки зору – знати не може. В тексті такі часові перспективи кілька разів оформлені синтаксичною конструкцією з елементом, який повторюється: «Та це ще буде через двадцять п'ять років...», «... таке дійсно станеться всьогонавського через п'ятдесят літ...» [1, №1, 70], «...це станеться через дев'ятнадцять літ...» [1, №2, 43].

Для композиції четвертого розділу характерно не лише чергування точок зору, буквально з «висоти пташиного польоту», бо отримані з різних просторових точок враження синтезуються в одному описі, спостереження за подіями в якому передається через яструба [1, №2, 53-58]. Завдяки такому прийому автор ставить себе в позицію всевидячого спостерігача.

М. Вінграновський, олюднюючи світ природи, залучає її представників до участі в подіях і передає їх сприйняття дійсності. Деякі епізоди становлять потік свідомості тварин (наприклад, коней Куріпочки [1, № 2, 46] і Резі [1, №2, 57], верблюда Месії [1, №1, 90], віслюка [1, №1, 93]).

У кульмінаційному п'ятому розділі з захопленням говориться про мужність, героїзм повстанців, їх почуття гумору, винахідливість, які не залишають наливайківців і в найдраматичніших сценах. Душевеним болем сповнені рядки, в яких іде мова про розкол у війську, але Микола Вінграновський не дає будь-яких коментарів, пропонує читачеві самому робити висновки. Найжахливіша заключена сцена роману передається через сприйняття польського польного гетьмана Жолкевського. Символічним є вибір просторової точки зору. Контрастом до висоти пташиного польоту, масштабності Степу стає калабатина, в якій опинився збитий з ніг Жолкевський: «З ряски, де він лежав, що робилося в таборі він вже не бачив. Та все він бачив перед собою в небі на хмарах, бо прозорі весняні хмари, пропливаючи над Солоницею, все, що там відбувалося, відсвічували на собі, як у дзеркалі, й проносили – забирали з собою», «...остання ця хмара повезла Наливайка з його полковниками й сотниками на захід, в полон, на загибель в Варшаву» [1, № 2, 103]. «Змальовуючи трагічну долю селянського ватажка та його побратимів, М. Вінграновський щасливо уникає як загального песимістичного настрою, так і зайвого жертвовного пафосу. І сам Наливайко, і його друзі лишають по собі щасливий спогад і світлу жаху» [7, 125]. І все це здійснено завдяки продуманій композиції, гармонійності якої – провідна якість поетики роману «Наливайко». Феномен цілісності (при всій мозаїчності тісно переплетених епізодів, багатоголосі точок зору і поліфонічності відтінків змісту) створюється потужною рукою Майстра, що вміє синтезувати окреме у загальне, виявити неординарне й одиноке у спілці з типовим і своєрідним.

ЗОВНІШНЯ КОМПОЗИЦІЯ (СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ)

Маркіровка	I розділ (№ 12, с. 2-21) Розвиток подій. Експозиція	II розділ (№ 12, с. 21-36, № 1, с. 29-36) Експозиція. Зав'язка	III розділ (№ 1, с. 36-121) Розвиток подій.	IV розділ (№ 2, с. 17-66) Розвиток подій	V розділ (№ 2, с. 66-103) Кульмінація. Розв'язка
Сюжетна лінія	Бій Наливайка з Жолкевським. Ретроспектива у минулу зиму: сватання до Галі Горошко. Розповідь про юність Наливайка в Острозькій академії. Родовід князів Острозьких. Розповідь про службу князю Василію та податок бою під	Продовжується опис бою під П'яткою. Наливайко зацікавлений новою вогняною збралою заporожців. Серед заporожців — тесть Наливайка Омелян. Січа до ранку. Наливайко конфліктує з Янушем Острозьким	Після року повстанських блукань війська Наливайка повертається в Україну. Перемога в бою з Жолкевським. Петро Жбур відбиває у татар поїзд польського короля Збігнева Ясельського і арабської принцеси	Хан Гази-Гірей завчасно повертається з походу. Напад на Очаків заporожців. Визволені жінки виводяться до дому. Наливайко приїжджає на Січ. Северина не простила і поклавши в домовину, кинули в	Весна. Жолкевський лумас про Наливайка Ретроспекція: зимовий шлях Наливайка в Білорусію. В Річцях Наливайко дізнається про наміри лудького єпископа Кирила Терлецького та володимирського Іпатія Потія схрестити пра-

Слобод	визначу матеріалу	Хронотон
Динамічна оповідь. Діалогі, вірш. Діалогі, монополіти (№12,31), портрети (№23-29). Опис побору Наливайка (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	Динамічна оповідь. Елементи пейзажу (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	На березі Дністра, кінець літа 1595 року, ранок. Ретроспекція - рік тому, взимку в Ісустині. Ретроспекція вранок. На вигоні Мінувя рід повстанського ратуху
Динамічна оповідь. Діалогі, вірш. Елементи пейзажу (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	Динамічна оповідь. Елементи пейзажу (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	Ретроспекція, Зима. В домі першого розділу: бій з Жолкевським. Мінувя рід повстанського ратуху
Динамічна оповідь. Діалогі, вірш. Елементи пейзажу (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	Динамічна оповідь. Елементи пейзажу (№1, 51, 71). Опис та стелу (№2, 17-18). Історичний про ситцанію ка розповідь. Прямая авторська ретроспекція про ситцанію рети нових гетьманів (№2, 67, 80). Внутрішні моменти (№2, 79 - 80). Опис бою (№2, 95-96).	Ретроспекція, Зима. В домі першого розділу: бій з Жолкевським. Мінувя рід повстанського ратуху

	Пяткою.	ким, відстоюючи право на віру і волю українського народу, дає бій Янушу Острозькому і, перемігши, залишає Острозький замок із своєю сотнею. Князь Василь зрозумів, що Севрин Наливайко підняв повстання.	Хабіджі. Гусятин спалено. Галя в монастирі. Коло в таборі Наливайка. Приїзд князя Василя Острозького та Дем'яна. Наливайко вирішує їхати миритися з січовиками. Вінчання з Галєю. Військо Наливайка вирушає в Білорусію.	Базавлук. Ледве живий Наливайко потрапляє до Газі-Гірея. Повертаючись від нього, натрапляє на козачок. Жолкевський збирається йти на Молдавію, Наливайко - заснувати свою республіку між Бугом і Дніпром. Наливайко переправляється через Буг.	вослав'я з католицизмом і вирушає в Україну. Водохреща в Острозі. Жолкевський повертається з Молдавії. Князь Василь намагається врятувати Наливайка, але смерть батька відштовхує Севрина від панівної верстви остаточно. Невдале об'єднання з Шаулою та Лободою. Бой з Жолкевським. Облога в Салоду
--	---------	--	--	--	--

<p>Петро Коначеш-ополчєнський (№1, 85, 99). Яків Шийка (№2, 73, 83, 86). Стєпан Мєло-лиз (№2, 72). Священник Макавій та його лючка Буїдла (№2, 77). Януся (№2, 71). Горощко (№2, 84, 88). Кирик Ружинський (№2, 91). Хабужа (№2, 87). Радивил, Холкєвич (№2, 77); (№2, 69). Сашко Шостако (№2, 81, 97). Жолкєвський (№2, 64).</p>	<p>Петро Коначеш-ополчєнський (№1, 85, 99). Яків Шийка (№2, 73, 86). Стєпан Мєло-лиз (№2, 72). Священник Макавій та його лючка Буїдла (№2, 77). Януся (№2, 71). Горощко (№2, 84, 88). Кирик Ружинський (№2, 91). Хабужа (№2, 87). Радивил, Холкєвич (№2, 77); (№2, 69). Сашко Шостако (№2, 81, 97). Жолкєвський (№2, 64).</p>	<p>Петро Коначеш-ополчєнський (№1, 85, 99). Яків Шийка (№2, 73, 86). Стєпан Мєло-лиз (№2, 72). Священник Макавій та його лючка Буїдла (№2, 77). Януся (№2, 71). Горощко (№2, 84, 88). Кирик Ружинський (№2, 91). Хабужа (№2, 87). Радивил, Холкєвич (№2, 77); (№2, 69). Сашко Шостако (№2, 81, 97). Жолкєвський (№2, 64).</p>	<p>Петро Коначеш-ополчєнський (№1, 85, 99). Яків Шийка (№2, 73, 86). Стєпан Мєло-лиз (№2, 72). Священник Макавій та його лючка Буїдла (№2, 77). Януся (№2, 71). Горощко (№2, 84, 88). Кирик Ружинський (№2, 91). Хабужа (№2, 87). Радивил, Холкєвич (№2, 77); (№2, 69). Сашко Шостако (№2, 81, 97). Жолкєвський (№2, 64).</p>	<p>Петро Коначеш-ополчєнський (№1, 85, 99). Яків Шийка (№2, 73, 86). Стєпан Мєло-лиз (№2, 72). Священник Макавій та його лючка Буїдла (№2, 77). Януся (№2, 71). Горощко (№2, 84, 88). Кирик Ружинський (№2, 91). Хабужа (№2, 87). Радивил, Холкєвич (№2, 77); (№2, 69). Сашко Шостако (№2, 81, 97). Жолкєвський (№2, 64).</p>
---	---	---	---	---

<p>Луцьк, Слуцьк, Могильов, Бихов, Річиці. Напровєснї, в Острозї, на Росї під Білою Церковою. Облога в урочищі Солоницї над Сулою.</p>	<p>П'яткою. Початок осєнї. Табір Жолкєвського в Брацлавї. Буг. Перший снїг.</p>	<p>Наливайка. Днїстер, буджацькі степи. Монастир. Табір Наливайка в степу на березї Днїстра. Кїнець сєрпня 1595 р.</p>	<p>Северин Наливайко (№12, 22; №1, 30, 32). Петро Коначеш-ополчєнський (№12, 22; №1, 36) Омєлян Горошко (№1, 32). Януш Острозький (№12, 21, 28; №1, 35). Василь Острозький (№12, 21, 28; №1, 35). Польський</p>	<p>роспєктива кїлька рокїв тому в Острозї; під П'яткою (нїч на заходї).</p>	<p>Герої</p>
<p>Северин Наливайко (№2, 82, 88, 92, 97, 103) Василь Острозький (№2, 89). Адам-Микола Мартинко (№2, 67). Григорїй Лобода (№2, 67, 97, 102, 103). Полковник Мартинко (№2, 70). Петро Жбур</p>	<p>Полковник Крепський (№1, 26). Хан Газї-Гїрей (№2, 18-19, 33, 43). Паша Огли-Нузєт. Богдан Микешинський (№2, 22, 34, 35, 43, 44, 58). Яків Шийка (№2, 39). Докїя Горошко (№2, 24, 45).</p>	<p>Петро Жбур (№1, 36, 39, 40, 44, 49, 53, 55, 114). Наливайко (№1, 38, 68-69, 78, 89, 91, 110). Яків Шийка (№1, 39, 46, 71, 80, 104). У Пу (№1, 40, 89, 96). Збїгнев Ясельський (№1, 41, 42, 49). Хабїджа (№1,</p>	<p>Северин Наливайко (№12, 22; №1, 30, 32). Петро Коначеш-ополчєнський (№12, 22; №1, 36) Омєлян Горошко (№1, 32). Януш Острозький (№12, 21, 28; №1, 35). Василь Острозький (№12, 21, 28; №1, 35). Польський</p>	<p>Северин Наливайко (№12, 4, 15). Галя Горошко (№12, 4). Станїслав Жолкєвський (№12, 3, 4). Дядько Кирило (№12, 5). Дїд Максим (№12, 8-12). Петро Жбур (№12, 8, 18). Яків Шийка (№12, 5, 18).</p>	<p>Герої</p>

<p>Степ (№2, 99). Дзвони (№2, 83). Вітер (№2, 98). Чайки (№2, 98). Вишневий пвіт (№2,99,102,103) Хрест налі табором Наливайка та Лободи (№2, 101). Хомути (№2,73). Вит(№2, 77). "Лобот" но-</p>	<p>Св'ячка (№ 1, 56). 120). Видиня 74,79,82,91,112, 91). Течя (№1, (№1,41,42,44,51, Орши весекий дзвін (№ 1, 36). "Че- рез 25 років..." (№ 1, 36).</p>	<p>Дзвін, вогонь, Степ і вітер (№1, 50, 51, 55, золотий хрест Наливайка. Ти- ша і дзвін (№1, 29). Вити світ. Витя со- бак (№1, 31). Ошинокий, але (№1, 41, 44, 78). Сідфські бачи (№2,58). Вози- коликски(№2,65) Степ (№ 2, 46). Течя (№ 2, 49). Хтопчик на ко- ли (№2,45). Ма- люнок на стіні (№2,95). "Через</p>	<p>Віва сорочка (№ 12, 3). Очі Наливайка. Ти- ша і дзвін (№12, 36). Світ. Витя со- бак (№1, 31). Ошинокий, але (№1, 41, 44, 78). Сідфські бачи (№2,42,29,53). 98). Вишневий пвіт (№2,99,102,103) Хрест налі табором Наливайка та Лободи (№2, 101). Хомути (№2,73). Вит(№2, 77). "Лобот" но-</p>	<p>Хлюпкі дзвони</p>
<p>№ 2, 67, 92, 95, 97,102). Василь- ко (№ 2, 100). Тимш Вихо- рель (№2,75,99, 103).</p>	<p>Жолківський (№1, 83, 87,98). №1,110 - 112 Павло Св'ячка (№1,83, 98, 101). Степан Медовиз (№1, 96). Назар (№1, 45,75,82,107).</p>	<p>Дзвони (№2, 24). Орши (№2, 58). Чайка (№2,45). Стрпв (№2,42,29,53). 98). Вишневий пвіт (№2,99,102,103) Хрест налі табором Наливайка та Лободи (№2, 101). Хомути (№2,73). Вит(№2, 77). "Лобот" но-</p>	<p>Віва сорочка (№ 12, 3). Очі Наливайка. Ти- ша і дзвін (№12, 36). Світ. Витя со- бак (№1, 31). Ошинокий, але (№1, 41, 44, 78). Сідфські бачи (№2,42,29,53). 98). Вишневий пвіт (№2,99,102,103) Хрест налі табором Наливайка та Лободи (№2, 101). Хомути (№2,73). Вит(№2, 77). "Лобот" но-</p>	<p>Хлюпкі дзвони</p>

<p>Позиція автора</p>	<p>Пряма авторська розповідь. Передача думки автора словами селян, Северина Наливайка. Повага і співчуття, теплий гумор в описі селян. Стурбованість, біль за долю України. Іронічне, зневажливе ставлення до представників шляхти. З повагою - про князя Василя Острозького, але з сумнівами щодо вірності його позиції та вчинків.</p>	<p>Автор захопленої стійкістю запорожців, їх військовою винахідливістю. Із жалем та гіркою розповідь дається про драматизм ситуації (№ 1, 31). Кінець розділу відбиває оптимістичні сподівання автора (№1,36). Авторська точка зору чергується з оповіданнями з позицій князя Василя, Януша Острозького, Наливайка.</p>	<p>Симпатії автора на боці наливайківців, про них - з повагою, іноді з гумором. З гіркою описує автор бунт наливайківців у таборі. Свої погляди на історію та конкретні події автор іноді подає у вигляді монологів, думок окремим так і негативних) героїв, або як власні роздуми. Автор тяжіє до позиції об'єктивного спостерігача.</p>	<p>19 літ." (№2, 43)</p>	<p>Філософські погляди виражені через монолог Гازی-Гірея (№ 2, 19). Спостереження за подіями в кількох місцях розділу передаються через яструба. Зображення подій з погляду Жолківського. Цей герой, хоч і належить до ворожого табору, наділений певними позитивними рисами (№ 2, 66).</p>	<p>чи" (№2, 92).</p>
------------------------------	--	---	---	--------------------------	---	----------------------

Література

1. *Вінграновський Микола*. Северин Наливайко // 1992. – № 12. – С. 2-39; 1993. – № 1. – С. 29-121; № 2. – С. 17-103.
2. *Гуцало Євген*. І так ми всі родимо, і так ми всі цвітемо // Літературна Україна. – 1960. – 12 вересня.
3. Літературознавчий словник-довідник. – К. 1997. – 748 с.
4. *Лесин В. М.* Композиція і сюжет літературного твору: Лекція. – Львів. 1960. – 48 с.
5. *Поляков А. О.* композиції літературного произведения. – Ишим, 1962. – 156 с.
6. *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика. – М. 1990. – 342 с.
7. Черченко Наталя. Хто допоможе вибратись з руїни // Вітчизна. – 1994. – № 5-6. – С. 123-127.

Т. Б. Борцова

МІФОСНОВИДНА ПОЕТИКА ПРОЗИ ВАЛ. ШЕВЧУКА

«Наш розвиток, як homo sapiens, – вважає Вал.Шевчук, – має свою неповторну історію – людина створювала свій морально-етичний кодекс важко, переходячи через море бід, через жорстокість, дикість, біду, нещастя, водночас вона не забувала про розум, добротворення, красу, любов, віру, сподівання – всі оці тисячі років мільйони індивідуальностей ... будували й руйнували не тільки матеріальні цінності, але й себе, свою духовну структуру ... Я хочу в міру сили своєї в цьому розібратися. Хочу серйозно, уважно простежити оце зростання духовності історично» [1, 229]. Така авторська настанова зумовлює потребу міфологічного світо-та людинобачення, універсалізації ситуацій, коли від моделювання часткового митець іде до осягнення цілого – своєї візії України; вияву архетипних рис української влачі; становлення власного антропоцентричного міфу; міфологізації історичного процесу, сприйняття його як циклічної, повторюваної у часі історії духу.

Міфомодель людської свідомості, яку пропонує своєму читачеві Вал. Шевчук, має принаймі дві характерні ознаки – це бароково-сковородинівське сприйняття світу, всесвіту, людини та відповідне екзистенційне ескапічне само- та світовідчуття. В одному із інтерв'ю, характеризуючи свої історичні твори, письменник зазначив, що всі вони – про сьогодення, де він намагається ставити якусь глибоку, загальнолюдську проблему, обов'язково позачасову, для чого дуже часто користується поетикою бароко [2, 175]. Заслуга мислителів доби Бароко, на думку А. Макарова, полягає у тому, що «внаслідок пильного вдивляння в глибини людської душі, вони дійшли висновку, що наша «внутрішня сфера» позбавлена однорідності, прозорості та ясності, що уважний погляд в кожному її куточку відкриває загадкові й моторошні глибини» [3, 36]. Це внутрішнє роздвоєння людини, що осмислювалось в XVII – XVIII століттях в суто традиційному християнському дусі, сприяло виробленню й ствердженню в європейській культурі погляду на духовний світ особистості як на арену одвічної боротьби добра і зла, яка дає непередбачувані наслідки, зробивши з людської душі сцену для п'єси з двома персонажами. Людина Бароко ще вірила в можливість подолання цих суперечностей (шляхом дива, другого духовного народження тощо), закладених в її гріхувній природі, весь час перебуваючи у стані боротьби з самою собою, внутрішньої зосередженості, прозоріння, осяяння. Саме в добу Бароко виникає особлива зацікавленість загадковими психічними явищами (видіннями, одкровеннями та ін.), що виникають поза нашим бажанням, ніби несамохіть, у забутті, дрімоті, мріях, наяву або у снах; зростає потяг до міфологічного, алегоричного, притчевого, символічного, метафоричного мислення [3].

Сприймаючи бароковість як стан душі, архетипну основу психіки, духовний прототип сучасної людини, Вал. Шевчук створює на цьому підґрунті власну міфомодель свідомості людини, вагомим конструктивним елементом якої є сновидна міфомодель людської підсвідомості, що апелює до загальнолюдських архетипів нашої psyche. В одній із приватних бесід з нами сам автор зауважив: «У багатьох моїх творах сни – це намагання ввійти в глибини